

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ЧЕРПАК ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 796.03:37(477)''18/19''(043.3)

**ВІТЧИЗНЯНИЙ ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ РУХ
ЗА РОЗВИТОК ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ ст. – 1917 р.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському університеті імені Бориса Грінченка, м. Київ.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Дічек Наталія Петрівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
завідувач відділу історії та філософії освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Проніков Олександр Костянтинович,
Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка,
професор кафедри педагогіки, психології
та методики фізичного виховання;

кандидат педагогічних наук, старший науковий
співробітник

Зубалій Микола Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України,
старший науковий співробітник лабораторії
фізичного розвитку та здорового способу життя.

Захист відбудеться 9 жовтня 2018 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.01 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б).

Автореферат розісланий «_____» вересня 2018 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.А. Венгловська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Із давніх часів держава і суспільство виявляли зацікавленість у вихованні гармонійно розвиненої людини-громадянина зі збалансовано сформованими розумовими, фізичними, духовними силами. Фізична культура в сучасній Україні, як і в більшості країн світу, є частиною загальної культури суспільства та спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових сил людини з метою гармонійного формування її особистості. Водночас фізична культура, до складу якої входять фізичне виховання, спорт і фізична рекреація, є важливим засобом підвищення соціальної й трудової активності людей, задоволення їхніх фізіологічних, моральних, естетичних, творчих потреб. Здоров'я людини – важливий соціально-економічний чинник процвітання українського суспільства, однак статистика стану фізичного здоров'я сучасних українців не втішає. Ситуація ускладнюється впливом негативних екзогенних соціальних факторів, легковажним ставленням людей до свого фізичного здоров'я, що вмотивовує посилення уваги до питань популяризації спортивно-оздоровчих практик, удосконалення форм і методів фізичного виховання дітей та молоді в умовах загальноосвітніх закладів освіти й у позашкільній роботі.

Відповідно до сучасної мети освіти, що передбачає «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей» (Закон України «Про освіту», 2017), фізичне виховання української молоді слід скеровувати на тілесний та духовний розвиток, на забезпечення передачі рухового досвіду від старшого покоління до молодшого. Тому пошук шляхів і способів удосконалення нинішньої системи фізичного виховання дітей та молоді спонукає до діалогу з минулим, яке містить корисні приклади громадських починань у галузі фізичної культури. Їх переосмислення здатне збудити у сучасників нові ініціативи. У цьому сенсі важливим є вивчення періоду в українській історії, що припадає на останню чверть ХІХ ст. і закінчується 1917 р., коли внаслідок поширення у суспільстві ідей про важливість демократизації народної освіти відбулося розгортання такого педагогічного феномену як громадсько-педагогічний рух, ініційований прогресивно налаштованими лікарями, педагогами середніх і вищих шкіл, ученими, представниками земств. У зазначений період громадсько-педагогічний рух у Російській імперії, до складу якої входили землі Наддніпрянської України, набув організаційних форм у вигляді численних самодіяльних просвітницьких об'єднань і товариств, комітетів грамотності, спортивних осередків тощо. Висвітлення й аналіз різноманітних за масштабами і цілями ініціатив, продукованих громадсько-педагогічним рухом у галузі фізичного виховання дітей та молоді, є джерелом вагомого досвіду, що заслуговує не лише на відображення у систематизованому і цілісному дослідженні, а й на адаптацію його конструктивних елементів (фізкультурних заходів, ігрових методик) до сучасних потреб.

У контексті обґрунтування поняттєво-категорійного апарату дослідження, яке концептуально вибудовано за проблемно-хронологічним підходом, термін «громадсько-педагогічний рух за фізичну культуру» розуміємо як систему колективних дій представників різних страт суспільства, спрямованих на розвиток

і поширення фізичної культури серед дитячого та дорослого населення країни. Поняття «громадська ініціатива» тлумачимо як реалізацію внутрішньої потреби представників соціуму добровільно і самостійно започатковувати нові форми діяльності, спрямовані на досягнення певних суспільно значущих цілей, наприклад, у галузі фізичного виховання молодого покоління; як різновид суспільної діяльності, що формує громадську думку, сприяє позитивним зрушенням в освітній сфері. Одним із наслідків громадських ініціатив вважаємо й прийняття владою законодавчих актів зокрема в галузі фізичного виховання.

За роки незалежності в Україні значно зросла кількість досліджень, присвячених розвитку фізичної культури. Опубліковано ґрунтовні праці з історії західноукраїнського спортивного руху О. Вацеби (1996), історії фізичного виховання в контексті календарної обрядовості українців А. Цьося (1994, 2000), історії української народної фізичної культури Є. Приступи (1995, 1996), навчальний посібник з історії фізичної культури О. Малки, С. Філя, О. Худолія, (2003). Захищено кандидатські дисертації А. Вольчинським (1998), Г. Воробей (1997), О. Гречанюк (2000), Н. Деделюк (2004), І. Кліш (1998), В. Левківим (1998), П. Мартином (1999), А. Окопним (2001), у яких проаналізовано найбільш поширені у різні історичні часи фізичні вправи і рухливі ігри, обґрунтовано необхідність їхнього використання у закладах дошкільної, середньої та вищої освіти. Джерельною базою лівової частини досліджень слугував педагогічний досвід і народні традиції західноукраїнських земель. Окремі аспекти розвитку фізичної культури та спорту в інших регіонах України висвітлені у дослідженнях О. Даниско, В. Золочевського, М. Зубалія, А. Кухтія, О. Лях-Породька, Н. Пангелова, М. Петренко, Г. Приходько, Є. Чернової. Однак слухним залишається системне вивчення феномену громадсько-педагогічного руху за розвиток фізичного виховання дітей та молоді на теренах Наддніпрянської України, що й вмотивувало вибір теми дослідження – **«Вітчизняний громадсько-педагогічний рух за розвиток фізичного виховання дітей і молоді (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Київського університету імені Бориса Грінченка «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти» (державний реєстраційний номер № 0110U006274).

Тему дисертації затверджено вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 4 від 26 квітня 2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 5 від 29 травня 2012 р.).

Мета дослідження – розкрити роль громадсько-педагогічного руху в розвитку фізичного виховання дітей і молоді на землях Наддніпрянської України в імперську добу (починаючи з останньої чверті ХІХ ст. і завершуючи 1917 р.) для презентації і використання корисного історичного досвіду.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію досліджуваної проблеми.

2. Висвітлити передумови виникнення і діяльності громадсько-педагогічного руху за фізичне виховання дітей та молоді як окремого виду суспільної практики на теренах Наддніпрянської України.

3. Охарактеризувати внесок вітчизняних теоретиків і практиків у розвиток фізичного виховання та його поширення на підросійських українських землях.

4. З'ясувати роль педагогічних з'їздів як складника громадсько-педагогічного руху в розвитку тілесного виховання учнів в означених хронологічних межах.

5. Висвітлити різновиди фізичного виховання молоді на землях Наддніпрянської України у досліджуваній історичній період.

Об'єкт дослідження – фізичне виховання дітей і молоді на українських землях Російської імперії в останній чверті XIX ст. і включно до 1917 р.

Предмет дослідження – громадсько-педагогічні ініціативи щодо розвитку фізичного виховання дітей і молоді на теренах Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. – 1917 р.).

Хронологічні межі дисертації охоплюють період, починаючи з останньої чверті XIX ст., закінчуючи 1917 р. *Нижня межа* зумовлена появою праці П. Лесгафта «Відношення анатомії до фізичного виховання і головне завдання фізичної освіти у школі» (1876), що започаткувала науково обґрунтований підхід до тлумачення фізичної культури як засобу розвитку пізнавальних можливостей дитини, введенням фізичного виховання як складника до змісту середньої освіти (1872), а також зростаючою масштабністю діяльності різноманітних громадських спортивних груп. Визначення *верхньої межі* пояснюється революційним зламом (1917) суспільних інститутів і докорінною зміною завдань освітньої системи, у тому числі й щодо фізичного виховання, спричинених крахом Російської імперії.

Теоретичну основу дослідження становлять положення про методологічні засади сучасних історико-педагогічних досліджень (Л. Ваховський, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, О. Сухомлинська, Є. Хриков), студії з розвитку національної школи і педагогічної думки України (Л. Березівська, Л. Вовк, І. Зайченко, Г. Іванюк, Є. Коваленко), праці про розвиток фізичного виховання і спорту в Україні на різних історичних етапах (В. Золочевський, М. Зубалій, Г. Приходько, М. Солопчук, А. Сунік, Л. Сущенко), дослідження становлення наукових основ і практики фізичного виховання учнівської молоді (Е. Дорошенко, Н. Карпушко, О. Лях-Породько, О. Піщелко), студії, що розкривають регіональні особливості розвитку середньої освіти в Україні (В. Бобров, Т. Лутаєва, Л. Штефан).

Для розв'язання визначених завдань використано такий комплекс **методів** дослідження: *загальнонаукові*: аналіз, синтез, описання, зіставлення, пояснення, систематизація, узагальнення документальних, архівних матеріалів і друкованих джерел для розкриття досліджуваної проблеми; *конкретно-наукові* – *біографічний*, що уможливив з'ясування ролі і внеску О. Анохіна та інших діячів, його сучасників, у розвиток громадсько-педагогічного руху за фізичне виховання молоді; *історико-генетичний*, який використано для простеження зародження й розвитку різних форм громадсько-педагогічного руху за фізичне виховання молоді, визначення змісту діяльності громадських спортивних осередків; *історико-системний*, який забезпечив поглиблення знань про перебіг освітньо-фізкультурних процесів із точки зору цілісного охоплення історичної дійсності досліджуваного періоду і з точки зору

розкриття внутрішніх рушіїв діяльності громадських фізкультурно-спортивних об'єднань.

Джерельну базу дослідження становлять законодавчі джерела (циркуляри Міністерства народної освіти, циркуляри попечителів Київського, Одеського навчальних округів, інструкції щодо викладання гімнастики), **документальні джерела** (статути громадських товариств, положення про навчальні заклади, їх статути, резолюції фахових з'їздів, хроніки спортивно-фізкультурного життя), **нарративні джерела** (публікації про діяльність О. Бутовського, П. Лесгафта, В. Крамаренка), **наукові видання** з питань фізичного виховання дітей і розвитку спорту останньої чверті ХІХ ст. – перших десятиліть ХХ ст. (монографії, офіційні та неофіційні рекомендації з проведення фізичних занять, доповіді на публічних зібраннях, статті, рецензії, вміщені у журналах «Вестник воспитания» (1890–1917), «Журнал Министерства народного образования» (1871–1916), «Киевская мысль» (1896; 1912–1913), «Циклист» (1903–1905), «Русский спорт» (1911–1916), «Физическое образование и спорт» (1909-1912), «Сокол» (1911–1914), «Спорт» (Київ, 1900–1910), «Красота и сила» (Київ, 1913), «Южные записки» (1904), «Світло» (1912), «Вестник русского сокольства» (1914–1915), «Вільна українська школа» (1917–1919), «Спорт и игры» (Київ, 1912–1913), «Библиотека русского спорта» (1911), «Лаун-теннис» (1912–1914), «Физическое образование и спорт» (1910) (СПб., 1897–1898, 1900–1908), «К спорту!» (1913–1916); у газетах «Кієвлянин», «Харьковские губернские ведомости» (1899), «Учитель» (1869), «Одесский спортивный листок» (1904) «Вестник Всероссийской выставки» (Київ, 1912–1913), сучасні інтерпретаційні студії, монографії, дисертації, статті, вміщені у періодичних виданнях «Педагогіка і психологія», «Фізичне виховання в школі», «Олімпійська арена», «Педагогічний дискурс»).

Цитування автентичних російськомовних текстів у дисертації подано в авторському перекладі сучасною українською мовою.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* на основі вивчення виявлених архівних матеріалів і відомостей із друкованих джерел (педагогічна і педагогічно-спортивна періодика, наукова література, матеріали фахових з'їздів) цілісно *висвітлено* громадсько-педагогічний рух (виступи у пресі лікарів, педагогів, ентузіастів розвитку фізичної культури), громадські обговорення, у тому числі й на з'їздах-курсах, проблем фізичного розвитку та стану здоров'я молоді, діяльність окремих меценатів, діячів-рушіїв спортивних починань, просвітників і популяризаторів фізичної підготовки молоді та підготовки викладачів-фахівців на Наддніпрянській Україні у досліджуваних хронологічних межах), *визначено* підґрунтя розгортання громадсько-педагогічного руху (запровадження гімнастики у навчальний процес середніх закладів освіти, популяризація зарубіжного досвіду фізичного виховання молоді, оприлюднення результатів вітчизняних фізіолого-антропологічних досліджень як основи для обґрунтування необхідності запровадження і поширення ідей про тілесний розвиток, взаємопов'язаний із розумовим (П. Лесгафт), *представлено* напрями, форми діяльності громадсько-педагогічного руху на українських землях за фізичне виховання та здорове дозвілля молоді (організація любительських спортивних товариств, клубів, гуртків при навчальних закладах і великих підприємствах,

функціонування «потішних» рот, гімнастичних й атлетичних товариств, сокільський рух, скаутський рух, проведення різноманітних змагань і показових виступів учасників спортивних осередків), цілісно *розкрито* внесок лікаря-просвітника О. Анохіна у поширення ідей про фізичне виховання учнівської молоді, у підготовку професійних викладачів гімнастики для початкових і середніх закладів освіти на українських теренах, з'ясовано суть розроблених ним фізкультурно-оздоровчих методик (вольова гімнастика або психо-фізіологічні рухи; лікувальна гімнастика), *уточнено та доповнено* відомості про життєдіяльність В. Крамаренка, бібліографію праць О. Анохіна, *набуло* подальшого розвитку розкриття теоретичних і практичних підходів до визначення у досліджуваній історичній час доцільних шляхів фізичного виховання та розвитку дітей, аналітичне висвітлення історіографії досліджуваної проблеми. До наукового обігу *введено* нові дані (із газет «Киянин» («КієвлянинЪ») 1897–1915 рр. й архівні біографічні відомості про О. Анохіна, маловідомі дані про роботу спортивних гуртків і товариств, що діяли на українських теренах та у м. Києві (матеріали ЦДІАК України, фф. 313, 442, 707 (оп. 259 розкрито вперше), Державного архіву м. Києва, фф. 55, 94, 108, 175, 182, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фф. 49, 64, 170, 208).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробленні на основі вольової гімнастики О. Анохіна методичних рекомендацій «Фізичні вправи за системою вольової гімнастики О. Анохіна (для учнівської та студентської молоді)», що дисертант використовує в сучасному навчально-освітньому процесі у закладах середньої та вищої освіти.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Кіровоградського обласного навчально-виховного комплексу (гімназія-інтернат – школа мистецтв) (акт про впровадження № 248 від 31.05.2016 р.), Херсонського недержавного навчально-виховного об'єднання «Дошкільний заклад – спеціалізованої школи I–III ступенів «Хабад» із поглибленим вивченням івриту та англійської мови» (акт про впровадження № 210/01-16 від 15.06.2016) та на курсах підвищення кваліфікації працівників освіти Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (акт про впровадження № 25-н від 24.04.2018 р.).

Оскільки теоретичні положення, висновки та фактографічні матеріали дисертації доповнюють вітчизняне історико-педагогічне знання про перебіг освітніх процесів на українських землях, то її матеріали можуть бути використані для оновлення і поглиблення навчального курсу «Історія фізичної культури України», у розробленні методичних рекомендацій із питань розвитку фізичної культури і спорту в Україні для державних органів, політичних і громадських організацій, вчителями фізичної культури як фізкультурно-оздоровчі методики.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертації обговорювалися під час виступів на наукових конференціях різних рівнів, а саме: *міжнародних* – «Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогодення, майбутнє» (до 100-річчя першого київського диплома вчителя фізичної культури, Київ, 2012), «Реалізація компетентнісного підходу у сучасній освіті: реалії та перспективи» (Київ, 2013), «Ідеї К.Д. Ушинського в сучасній педагогіці» (до 190-річчя від дня народження К.Д. Ушинського Київ, 2014), «Фізична культура і спорт у сучасному суспільстві: досвід, проблеми, рішення» (у циклі Анохінських читань, Київ, 2014, 2015),

«Акмеологія – наука ХХІ століття» (Київ, 2014), «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Чернівці, 2014), «1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014), *всеукраїнських* – «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013), «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014), «Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи» (у циклі Анохінських читань, Київ, 2017), звітних *всеукраїнського* рівня науково-практичних конференціях Інституту педагогіки НАПН України (2013, 2014), науково-практичній конференції з міжнародною участю «Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія» (Вінниця, 2016), а також на *міській* науковій конференції «Олімпійський урок доктора Анохіна» (Київ, 2017).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладено у 17 одноосібних публікаціях, з яких 5 надруковано в наукових фахових виданнях України, 1 – в українському науковому виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз, 1 – у зарубіжному періодичному виданні, 10 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (433 одиниці, 33 з яких – архівні матеріали), 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 313 сторінок, із яких 172 – основного тексту. У тексті дисертації міститься 1 таблиця.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методологічний апарат дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, описано джерельну базу дослідження, відомості про апробацію і публікації автора за темою дисертації, про її структуру та обсяг.

У першому розділі **«Громадсько-педагогічний рух на українських теренах Російської імперії як просвітницький феномен (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.)»** проаналізовано вітчизняну історіографію з проблем фізичного виховання дітей і молоді, з'ясовано суспільні й педагогічні причини поширення у Наддніпрянській Україні ідей про покращення стану фізичного виховання молодого покоління.

Аналіз джерел довів, що в останні десятиріччя значно зріс науковий інтерес до висвітлення історії розвитку фізичної культури і спорту на теренах України, що пов'язуємо, перш за все, із розбудовою незалежної національної держави, а отже з посиленням уваги до історії культурного поступу українського народу, з розширенням інформаційного й джерельного поля досліджень, зняттям ідеологічних заборон щодо вивчення багатьох питань і внеску окремих історичних осіб у творення національної культури, зокрема фізичної культури і спорту. Водночас з'ясовано, що, порівняно з західноукраїнськими землями, що входили до складу Австро-Угорської двоєдиної монархії (імперії), громадсько-освітні процеси спортивно-фізкультурного спрямування на українських землях, які до 1917 р. були в складі Російської імперії, залишаються малодослідженими. Хоча саме на цей час

припадає поступова інтенсифікація різноманітних громадських ініціатив, пов'язаних із поширенням й урізноманітненням у Наддніпрянській Україні спортивних практик у школі, а головним чином – у позашкільний час.

Історіографічні здобутки з вивчення фізичного виховання дітей і молоді систематизовано й періодизовано за критерієм зміни методологічних підходів дослідників до вивчення відповідних питань, що вмотивовувалися трансформацією теоретико-ідеологічних підходів до висвітлення історичних подій у той чи інший період. В історіографії досліджуваної проблеми у перший виділений період (остання третина XIX ст. – 1917 р.), що співпадає з хронологічними межами дослідження, домінувало інформаційно-оповідне спрямування матеріалів про громадські фізкультурно-спортивні ініціативи (І. Альошинцев, М. Антонович, А. Вешке, І. Деркачов, Г. Дюперрон, А. Коваржик, Ф. Лагранж, Д. Любченко, І. Радецький). Набули поширення спортивні хроніки та інформації у спортивно орієнтованих журналах «Краса і сила», «Російський спорт», «Одеський спортивний листок», «Ніколаєвська газета», «Сокіл», «Цикліст». На сторінках преси оприлюднювалися й критичні матеріали про негативний стан фізичної освіти в імперії (П. Борзаковський, С. Зенченко, Є. Покровський). Окрему групу джерел становлять праці теоретичного характеру, що узасаднювали ідею фізичного розвитку як невід'ємного складника формування особи (П. Лесгафт, С. Миропольський, М. Преображенський, В. Ухов, К. Ушинський).

Вивчення другого періоду в історіографії досліджуваної проблеми через його малу тривалість (1917–1921 рр.) та складність у суспільно-політичному житті (ситуація громадянської війни і боротьби за незалежність Української держави) не дало вагомих результатів, окрім того, що на теренах Наддніпрянської України зафіксовано національно орієнтовані публікації про необхідність поширення ґрунтованої на народних традиціях фізичної культури, про розвиток спорту серед дітей і молоді західноукраїнських земель (С. Русова, Т. Франко, Я. Чепіга).

Для третього періоду історіографії (1921–1991 рр.) характерним був спрощений, схематизований підхід (внаслідок применшення ролі особи і пріоритету класового критерію істини) до розкриття діяльності масових фізкультурних товариств в імперську добу. Він був моноідеологічним (Ш. Ганелін, М. Заволока, Є. Зеліксон, М. Кулінко, Л. Кун, П. Погиба, Н. Поліщук, Г. Шахвердов, А. Шушпанов).

Сучасний стан (із 1991 р. – донині) історіографії перебігу освітніх процесів на українських землях в імперську добу (четвертий період) тлумачимо як науково об'єктивний, спрямований на заповнення «білих плям» у реконструкції історії розвитку фізичного виховання та спорту в Україні. Визначальною рисою сучасної історіографії досліджуваної проблеми вважаємо, по-перше, прагнення олюднювати історію і повертати забуті імена діячів громадсько-фізкультурного руху, по-друге, відображення явищ із нових методологічних позицій, не підпорядковуючись класовим чи будь-яким іншим інтересам, окрім загальнолюдських (Л. Бадья, В. Вербицький, В. Золочевський, М. Зубалій, О. Лях-Породько, Г. Приходько).

З'ясовано, що теоретичною основою становлення на українських підросійських землях системи фізичного виховання дітей і молоді в досліджуваній час стали вітчизняні наукові розробки у галузі медицини, психології, гігієни та ідеї й досвід європейських країн (шведська, німецька, чеська системи фізичного розвитку, ідеї

скаутизму). Найактивнішу участь у формуванні суспільної думки про тілесне виховання брали насамперед лікарі, а також педагоги, журналісти, громадські діячі (О. Анохін, О. Бутовський, Є. Дементьев, Г. Дюперрон, В. Ігнат'єв, П. Лесгафт, Є. Покровський, К. Ушинський). Їхні наукові праці, методичні рекомендації стали і підґрунтям, і рушієм розвитку вітчизняного фізичного виховання.

Обґрунтовано, що розвиток шкільної та позашкільної фізичної освіти у визначених хронологічних і географічних межах великою мірою підпорядковувався меті імперської влади готувати вмілих солдатів, тобто слугував прагматичним цілям патріотично забарвленої мілітаризації молодого покоління, підготовки його до військової служби. Водночас влада змушена була реагувати й на вимоги громадськості щодо запровадження фізичних занять (ігри, гімнастика) у закладах освіти, організації здорового дозвілля, але грошей на це майже не виділяла, обмежуючись виданням інструкцій. Тому основним практичним рушієм справи фізичного розвитку молоді були громадські спортивні ініціативи окремих ентузіастів і осередків, меценатів, котрі організовували перші спортивні клуби, секції при закладах освіти. Заняття спортом умотивовувало створення спеціальних установ із підготовки фахівців із фізичної культури.

До 1897 р. зміст навчання гімнастики як провідної на той час форми фізичного виховання визначав сам учитель, а кваліфікованих викладачів гімнастики майже не було, що ускладнювало її проведення. Міністерські програми давали лише загальні вказівки щодо організації занять, решта питань покладалася на начальників навчальних округів і керівництво навчальних закладів. Офіційні документи декларували паралельне використання курсу гімнастики та рухливих ігор відповідно до віку учнів. У реальності міністерські інструкції виконувалися доволі частково.

У другому розділі «**Внесок вітчизняних громадських діячів у розвиток теорії і практики фізичного виховання дітей і молоді**» висвітлено й узагальнено внесок у розвиток фізичного виховання дітей і молоді вітчизняного теоретика П. Лесгафта, а також лікарів-просвітників, розробників програм і фізкультурних практик В. Крамаренка й О. Анохіна, які діяли на Наддніпрянщині.

Наприкінці ХІХ ст. – 1917 р. серед розробників теоретичних засад розвитку фізичного виховання дітей і молоді та активних поширювачів ідей і водночас їх реалізаторів у роботі з учнівською і студентською молоддю були такі відомі лікарі та громадські діячі, як О. Анохін, П. Лесгафт, В. Крамаренко. Їхній внесок у розвиток фізичного виховання підростаючого покоління, зокрема на українських теренах, вважаємо визначним. Вони сприяли вкоріненню ідеї, що фізична культура має бути обов'язковим навчальним предметом, усвідомленню вчителями значення спорту для розвитку особистості, створенню перших масових спортивних товариств і клубів, зокрема у Києві, запровадженню фахової підготовки вчителів гімнастики.

У наукових працях Петра Францевича Лесгафта (1837 – 1909), присвячених лікарсько-педагогічним питанням контролю фізичного виховання дітей і молоді, виділено як найважливіші його ідеї про гармонійний розвиток особистості, базовані на антропологічному підході з залученням законів фізіології людського організму, психології, гігієни. Ключовим концептом його вчення про «фізичну освіту» (термін, уведений ученим), котру він розумів як «навчання дитини уміння керувати своїми діями, тобто виконувати фізичні вправи усвідомлено», стало узasadнення ідеї про

єдність фізичного і розумового розвитку людини, органічного зв'язку її фізичного і психічного розвитку. П. Лесгафт започаткував практичне впровадження міркувань К. Ушинського про значущість науково виваженого й спрямованого фізичного розвитку дитини. Виходячи з положення, що навчання рухових дій має стати обов'язковим складником освітнього процесу, П. Лесгафт розробив систему «спрямованих фізичних вправ» (переважно гімнастичних), які вважав засобом не лише фізичного, а й розумового, морального, естетичного виховання, сформулював для педагогічної практики цілі, завдання фізичної освіти, її принципи, методи і форми організації занять. Запропонована ним система фізичних вправ спрямовувалася на вирішення тогочасних нагальних завдань гігієни і фізичної освіти, завдань, які не вирішує жоден інший шкільний навчальний предмет.

Вивчення доробку та діяльності послідовника П. Лесгафта, українського вченого, теоретика і практика фізичної культури, лікаря, педагога, професора (1922), активного громадського діяча, організатора масових спортивних заходів Валентина Костянтиновича Крамаренка (1868–1958) доводить, що він був автором близько 20 книг і 200 статей наукового, навчально-методичного та публіцистично-популяризаторського характеру, присвячених питанням фізичного виховання молоді, масажу, лікувальної гімнастики і лікарського контролю фізичних тренувань. В. Крамаренко став одним з ініціаторів й організаторів Першої Російської олімпіади, яка проходила в Києві (1913), видавав журнал «Краса й сила» (1913), 1908 р. відкрив у Києві школу лікувальної гімнастики та масажу, а з 1910 р. очолив літні курси з підготовки вчителів гімнастики при Київському навчальному окрузі. Він співпрацював з іншим київським лікарем і фізкультурним просвітником Є. Гарнич-Гарницьким у Київському атлетичному та гімнастичному товаристві, а також із лікарем О. Анохіним, який очолював київський гурток «Спорт». До спільної діяльності з поширення фізкультурно-оздоровчих практик В. Крамаренка й О. Анохіна відносимо створення ними спортивного товариства «Veritas» (1908). У 1909 р. В. Крамаренко зробив спробу створити на базі гуртка «Спорт» і товариства «Veritas» інститут фізичної культури.

Разом з О. Анохіним, О. Бутовським іншими громадськими діячами м. Києва В. Крамаренко брав участь не лише у популяризації фізичної культури і спорту, а й у розробленні нової системи фізичного виховання, підґрунтя якої становили педагогічні ідеї К. Ушинського, зокрема принцип природовідповідності. У статтях 1911–1914 років В. Крамаренко виступав проти використання зарубіжних гімнастичних систем, оскільки, на його думку, будь-яка система фізичного розвитку та виховання органічно пов'язана з кліматом, соціальними й історичними умовами життя певного народу, у середовищі якого вона формувалася й розвивалася. Створюючи «раціональну систему фізичного виховання», переконував В. Крамаренко, варто надавати перевагу вправам, заснованим на рухах, які конкретний народ використовував у процесі своєї еволюції, у боротьбі за існування, тобто добір фізичних вправ треба робити, виходячи з природності і простоти рухів. Найдоцільнішими вважав вправи з легкої атлетики, називаючи їх «справжньою їжею для розвитку нашого тіла». Підсумком наукового пошуку стало розроблення В. Крамаренком системи фізичних вправ («Система елементарних

природних вправ» (1914), конгломерат легкоатлетичних і гімнастичних вправ), доступних для застосування у закладах освіти.

У розділі також викладено аналіз життєдіяльності та фізкультурно-оздоровчих методик Олександра Костянтиновича Анохіна (1882–1920), київського просвітника і пропагандиста «тілесного виховання», першого дипломованого викладача гімнастики в Києві, автора концепції фізичних вправ за назвою «вольова гімнастика» або «психо-фізіологічні рухи» (1909). Вивчаючи зарубіжні здобутки у галузі фізичного виховання (німецький, шведський, чеський досвід), О. Анохін утвердився у можливості створити ефективну вітчизняну систему фізичного виховання, яка б не копіювала, наприклад, атлетичні або «балетно-естетичні» фігури «соколів», а сприяла б зміцненню здоров'я людини, розвитку її краси, мужності, спритності. Виконання системи вправ О. Анохіна передбачало дотримання певних умов (вміння концентрувати увагу, зосередженість на виконанні вправ), які він вважав запорукою швидкого руху до «спокусливої мрії – сили і здоров'я». Головна перевага «вольової гімнастики» полягала у тому, що її виконання не потребувало обладнання, багато місця і часу, необхідними були «лише воля, лише енергія» виконавця вправ, який мав, виконуючи їх без обтяження (без гир, штанги), *свідомо напружувати* певні м'язи, імітуючи подолання опору. Вправи за цією системою дають можливість не лише збільшити силу людини, а й навчають її напружувати і розслабляти окремі групи м'язів, що важливо у спорті й у будь-якій фізичній роботі.

За О. Анохіним, методика «вольової гімнастики» ґрунтується на дотриманні «нових» принципів, «що ґрунтуються на психології і фізіології рухового апарату», а також на педагогічному принципі природовідповідності, передбачає індивідуальний підхід, покликана забезпечити зміцнення здоров'я, підвищення працездатності з «мінімальною затратою енергії», формування особистісних якостей, характеру. Він пояснював, що заняття фізичними вправами сприяють формуванню дисципліни (стройові вправи), солідарності (ігри), розвитку індивідуальних якостей (боротьба), «естетичних почуттів» (танці). Танці педагог розглядав як важливий засіб фізичного розвитку. Поділяв думку В. Крамаренка про необхідність розроблення вітчизняної системи фізичного виховання, вибудованої на принципах народного досвіду фізичного розвитку і досягненнях науки. В історії освіти і спорту О. Анохін залишився як теоретик і практик гімнастики, важкої атлетики, популяризатор спорту, голова Київського олімпійського комітету (1913).

З'ясовано, що спільним для освітніх поглядів О. Анохіна, П. Лесгафта, В. Крамаренка була переконаність у необхідності використання і варіативного застосування основних засобів фізичного виховання – гри та гімнастики – задля отримання позитивного результату в фізичному вихованні дітей.

Громадсько-освітня діяльність ентузіастів фізичної культури О. Анохіна і В. Крамаренка мала посутнє значення не лише в регіональному вимірі. За їхньої активної участі фізичне виховання і спортивно-масова робота з молоддю у Києві реалізовувалася у різних формах: гімнастичні вправи у навчальній і позанавчальній час, прогулянки й екскурсії, заняття гімнастичними вправами у місцях масового відпочинку молоді, «гімнастичні свята», молодіжні спортивні огляди, показові гімнастичні виступи, заняття атлетикою, організація змагань у навчальних округах. Особливо виокремлюємо їхній непересічний внесок у започаткування підготовки

кваліфікованих викладачів фізичного виховання (гімнастики) у регіональному масштабі Київщини (тривалі і короткострокові курси з підготовки викладачів гімнастики). Водночас теоретичні напрацювання і В. Крамаренка, й О. Анохіна про тілесне виховання дітей та молоді вийшли за межі Наддніпрянщини і набули державного визнання, їхня багатоаспектна діяльність сприяла поширенню нових поглядів на правильний у медико-гігієнічному сенсі спосіб життя людини.

У третьому розділі **«Громадсько-педагогічні ініціативи у поширенні шкільної та позашкільної фізичної культури (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.)»** проаналізовано матеріали з'їздів, на засіданнях яких піднімалися питання гігієни та фізичного виховання учнівської молоді, докладно проаналізовано діяльність громадських інституцій із розвитку фізичного виховання дітей і молоді на українських підросійських землях у досліджуваній період.

У досліджуваних хронологічних межах поширилася така важлива форма громадсько-педагогічного руху, як педагогічні курси та з'їзди на повітовому, губерньському і загальноросійському рівнях, що виконували роль тимчасових науково-педагогічних центрів і консолідували науково-педагогічні сили. Курси-з'їзди вчителів відігравали істотну роль у розвитку народної освіти та педагогічної думки імперії. Матеріали цих зібрань вражають і напруженістю дискусій, і неординарними пропозиціями щодо розв'язань проблем народної освіти, глибокою вірою в її значущість. Організаційні основи вчительських з'їздів були викладені у Положенні про з'їзди для вчителів народних шкіл під назвою «Про відкриття з'їздів для народних вчителів» (1870), Циркулярі Міністерства народної освіти від 16 березня 1874 р., а також «Правилах про тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ, затверджені Міністром народної освіти 5 серпня 1875 р.». Однак, як засвідчив аналіз документів, пов'язаних із роботою педагогічних з'їздів, питання фізичного виховання учнівської молоді не входили до їхнього порядку денного аж до початку 1910-х років, хоча протягом останньої третини ХІХ ст. оприлюднювалися думки про необхідність цілеспрямованого керівництва фізичним розвитком дітей (О. Бутовський (1891), А. Вереніус (1885), І. Гердт (1880), Є. Дементьєв (1892), П. Лесгафт (1876, 1880, 1888, 1892), Є. Покровський (1884; 1887), І. Радецький (1892), В. Ухов (1875)).

Інтерес серед учительства до проблем фізичного виховання дітей поживався у перші десятиліття ХХ ст., про що свідчить, наприклад, обговорення за участі 600 осіб питань гігієни та фізичного виховання учнів на літніх курсах 1913 р. для народних вчителів при Педагогічному музеї у Києві. Вагомі рішення про покращення фізичного виховання учнів прийняли Педагогічний з'їзд Київського навчального округу (12–19 квітня 1916 р.) та Педагогічний з'їзд Харківського навчального округу з питань середньої освіти (1–11 червня 1916 р.). Так, на засіданні VII-ї секції «Фізичне виховання в його відношенні до морального» у Києві заслухали доповіді лікарів Г. Болевського про роль лікаря у школі, О. Анохіна про гімнастику, спорт та ігри в школі, про фізичні вправи як чинник морального виховання учнів (причому він висловлювався «не як лікар, а як рядовий вчитель гімнастики, який працює 12 років на цих теренах»), В. Крамаренка про покращення фізичного виховання в чоловічих навчальних закладах, який висунув ідею про доцільність здійснення фізичного виховання не лише вчителем гімнастики та лікарем, а й

вихователем, обґрунтував необхідність введення в курс педагогіки спеціального розділу про основи фізичного виховання, рекомендував ввести «щоденну годину фізичних занять у кожному класі, запровадити «широке ознайомлення викладацького персоналу і шкільного лікаря з основами фізичного виховання».

Педагогічний з'їзд Харківського навчального округу (1916) головним завданням виховання молодого покоління визнав «виховання особистості завдяки всебічному гармонійному розвитку її духовних і фізичних сил», що відповідало тогочасними положенням про необхідність гармонійного розвитку особистості. Щодо фізичного виховання, то з'їзд ухвалив рішення визнати найдоцільнішими для учнів молодшого віку рухливі ігри й вільні рухи, для чого слід у кожній школі облаштувати зручні містечка і майданчики або пристосувати шкільний двір. Для учнів середнього віку найдоцільнішими визнали вправи на снарядах, для учнів старших класів – військові вправи за найширшою програмою. Бажаним визнали поширення у середній школі скаутизму.

Водночас на фахових з'їздах лікарів питання здоров'я учнів, забезпечення належного режиму навчання, поширення гігієнічних знань серед школярів піднімалися ще з кінця ХІХ ст. Медичні з'їзди у досліджуваний період істотно вплинули на розвиток досліджень із питань учнівського і громадського здоров'я, сприяли поширенню у суспільстві ідей про фізичну освіту та виховання.

Виникненню й популяризації спортивних організацій, які у розглядуваний час стали носіями ідеї фізичного виховання як необхідного елемента національної культури, сприяло поширення і впровадження зарубіжного досвіду, розвиток науково-антропологічних уявлень про дитину-людину. Популяризація фізичної культури та спорту поступово наростала, проте спорт був специфічною формою розвитку культури і суто міським явищем. Якщо у 1860–1870-ті рр. в організації спортивних занять домінували ковзанярські осередки, а також елітарні тенісні клуби, яхт-клуби, то, у 1880–1890-ті рр. у Єлисаветграді, Києві, Одесі, Севастополі, Сімферополі, Харкові почали створювати футбольні клуби, стрілецькі і велосипедні товариства, а найпоширенішими були гімнастичні та важкоатлетичні осередки. Станом на 1912 р. на українських землях було зареєстровано 37 спортивних організацій, а станом на січень 1915 р. в містах України діяло 196 спортивних клубів, об'єднань, гуртків, які охоплювали близько 8000 осіб. Вважаємо це свідченням зростання зацікавленості спортом, заняттями фізичною культурою містян, що можна вважати значним суспільним досягненням. Однак, порівняно з країнами Західної Європи, це були мізерні показники.

Розвитку фізкультурно-масової роботи на українських землях активно сприяв скаутський рух, поштовхом до виникнення якого стала його світова популярність. На українських землях організаторами скаутських об'єднань були представники української інтелігенції, добре обізнані з практикою світового скаутизму, із педагогічними основами фізичного виховання молоді в них. Крім діяльності скаутських загонів, що займалися фізичним вихованням молоді, характерною ознакою досліджуваного періоду була організація ідейно-патріотичних «потішних» загонів. Основу занять загону склали стройові вправи: одиночне навчання, марширування з рушницями чи без них, навчання підрозділу (взводу). Крім того, до програми навчання входили військова та сокільська гімнастика, титулування

персон імператорського дому, формування поняття про прапор, присягу, призначення солдата, вивчення військових пісень. Для занять використовували форму військового зразка, дерев'яні рушниці, барабани, сигнальні труби. Попри негативні, мілітарні ознаки «потішного» руху його засновники переслідували цілком гуманну мету: за допомогою позашкільних занять залучити учнів до активних занять спортом. У дійсності замість корисних занять спортом основу фізичної підготовки у «потішних» загонах становили стройові вправлення. Значна кількість педагогів і лікарів негативно ставилися до діяльності «потішних» загонів. У роботі фізкультурно-спортивних осередків для дітей та молоді існували й інші негативні аспекти: неналежна увага влади і суспільства до фізичного виховання молодого покоління, що призводило до швидкого розпаду створюваних спортивних об'єднань, недостатній контроль фізичного виховання учнів керівництвом закладів освіти, відсутність потрібної кількості педагогів-фахівців і фінансування.

ВИСНОВКИ

Ретроспективний історико-системний аналіз проблеми, пов'язаної з висвітленням вітчизняного громадсько-педагогічного руху за розвиток фізичного виховання дітей та молоді у період, починаючи з останньої чверті XIX ст. і закінчуючи 1917 р ст., здійснений на основі вивчення різноманітних писемних (друкованих і ненадрукованих) джерел дає підстави для таких висновків:

1. Наразі ґрунтовно висвітленим в українській історико-педагогічній науці є різноаспектний розвиток фізичної культури та фізичного виховання молоді на західноукраїнських теренах Австро-Угорської імперії та Польщі, натомість розгортання громадсько-педагогічного руху за розвиток фізичного виховання дітей і молоді на Наддніпрянській Україні (у період перебування в складі Російської імперії), залишався цілісно не дослідженим. Тому виконана дисертація вирішує цю пізнанневу проблему, презентуючи систематизоване й узагальнене осмислення фактів, подій, процесів, що відображали об'єктивні взаємозв'язки фізичного виховання з запитами держави і соціуму, із розвитком антропологічних наук, з умовами життя людей. Головне – встановлено взаємозв'язки фізичного виховання з самодіяльною ініціативною активністю окремих громадських ентузіастів, чия діяльність поступово сукупно утворила рух колективних дій за розвиток і поширення фізичної культури серед дитячого та дорослого населення країни.

Аналіз джерельної бази з позиції узагальнення теоретико-методологічних підходів авторів до висвітлення проблеми розвитку теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді уможливив її систематизацію у формі критеріально обґрунтованої періодизації. За критерій було обрано зміни історіографічних парадигм у відображенні гуманітарних процесів, на які істотно впливали політико-суспільні трансформації в країні. На цій підставі виокремлено чотири періоди, розкриті в основному змісті й у тексті дисертації.

2. З'ясовано, що теоретичну основу становлення і розвитку в Російській імперії, і на українських землях зокрема, фізичного виховання у визначених часових межах становили спочатку зарубіжний досвід у цій галузі (шведська, німецька, американська, чеська системи фізичної підготовки) та вітчизняні наукові розробки у галузі фізіології, медицини, психології, гігієни. Доведено, що найактивнішу участь

у процесі формування тогочасної передової суспільної думки щодо необхідності цілеспрямованого тілесного розвитку дітей і молоді брали насамперед лікарі (О. Анохін, Є. Дементьев, П. Лесгафт, В. Крамаренко, Є. Покровський), педагоги (М. Демков, В. Ігнат'єв, П. Каптерев, І. Радецький, К. Ушинський), громадські діячі (О. Бутовський, Є. Гарнич-Гарницький, Г. Дюперрон). Їхні діяльність й теоретичні праці стали і підґрунтям, і рушієм розвитку вітчизняного фізичного виховання. Отже, громадсько-педагогічний рух за фізичне виховання дітей та молоді у період із кінця ХІХ ст. і до 1917 р. слід розглядати як регіональні, локальні вияви свідомої самодіяльності окремих, небайдужих до долі країни та її мешканців, представників суспільства, а не як ініційований владою вид суспільної практики.

Із 1870-х рр. і впродовж перших десятиліть ХХ ст. у навчальних закладах як засіб фізичного розвитку учнів викладалася гімнастика, яку на той час фактично визнавали профілюючим видом вправ для тілесного здоров'я та розвитку.

3. На започаткування та активізацію в імперії громадських ініціатив з розвитку фізичних сил молоді істотно вплинули ідеї К. Ушинського (про гармонійний розвиток особи), у подальшому розвинуті й конкретизовані П. Лесгафтом. Внесок П. Лесгафта у вітчизняну теорію і практику «фізичної освіти» важко переоцінити, оскільки саме він заклав основи шкільної гігієни й лікарсько-педагогічного контролю фізичного виховання у початкових і навчальних закладах та у сім'ї. Головний, проголошуваний П. Лесгафтом принцип – єдність фізичного і розумового розвитку людини – став теоретичним підґрунтям громадських дій зі сприяння фізичному розвитку. Учнем і продовжувачем ідей П. Лесгафта на українських теренах був лікар і спортивно-громадський діяч В. Крамаренко, який не лише розвивав практику фізичного виховання в Києві (викладав гімнастику у кількох навчальних закладах, вів різноманітну оздоровчу, фізкультурну роботу з учнівською молоддю у позанавчальний час, організовував спортивні заходи та змагання, показові гімнастичні вистави, заняття атлетикою), а й створив оригінальну систему фізичних вправ («Про фізичний розвиток і виховання», 1911), доступну для використання навіть у необладнаних спеціальним спортивним приладдям навчальних закладах (які на той час становили більшість), а також розробив основи лікувальної (коригуючої) гімнастики (1913, 1926). Ентузіастом розвитку фізичної культури серед дітей та дорослих у Києві був і його колега, лікар і викладач гімнастики О. Анохін. Вони співпрацювали на громадській ниві сприяння розвитку спорту як засобу збереження та зміцнення здоров'я. Їхня громадсько-освітня діяльність мала важливе значення у регіональному вимірі Наддніпрянської України не лише як організаторів і провідників спортивно-педагогічних ініціатив, а й як піонерів (1909) із підготовки кваліфікованих викладачів фізичного виховання (гімнастики) у регіональному масштабі (тривалі і короткострокові курси з підготовки викладачів гімнастики для різних типів початкових і середніх навчальних закладів). Непересічним теоретичним надбанням О. Анохіна, яке відразу набуло визнання в межах всієї імперії, стала розроблена ним система психофізіологічних рухів (вольова гімнастика), що ґрунтувалася на використанні психофізіологічних особливостей організму людини («Нова система. Психо-фізіологічні рухи», 1910). Вона тривалий час, вже по смерті діяча, знаходила

застосування і заслуговує на творчу адаптацію для використання у сучасних умовах.

4. Історіографічний аналіз джерел, пов'язаних із внеском різноманітних педагогічних курсів-з'їздів, що проводилися на українських теренах, у розвиток початкової і середньої освіти, довів практичну відсутність у змісті їх роботи розгляду питань розвитку тілесного виховання. Лише у 1916 р. вони з'явилися у порядку денному фахових освітянських зібрань, проведених на українських землях (Педагогічний з'їзд Київського навчального округу та Педагогічний з'їзд Харківського навчального округу з питань середньої освіти). Натомість лікарські з'їзди, з'їзди з педагогічної психології, експериментальної педагогіки (1898, 1906, 1908, 1910) торкалися гігієнічно-фізіологічних питань фізичного розвитку школярів, чим стимулювали посилення інтересу до проблем й у суспільстві.

5. Характерною ознакою досліджуваного періоду визначено запит на організацію масових юнацько-фізкультурних рухів, які мали ідейно-патріотичне («потішні» загони, рух скаутів) чи панслов'янське (сокільський рух) спрямування і слугували меті (часом завуальовано) мілітарної підготовки юнацтва до військової служби. Цей запит йшов від влади, однак знайшов відгук у суспільстві.

Спортивно-виховні, фізкультурно-освітні товариства, що створювалися на теренах України за ініціативи окремих діячів, тобто у руслі громадсько-педагогічного самодіяльного руху, мали різне цільове спрямування: гімнастичні об'єднання, що практикували гімнастичні вправи і зі спортивними, і з оздоровчими цілями, скаутські, сокільські організації, націлені на патріотичне й тілесне виховання, спортивні товариства для задоволення потреб любителів певного виду спорту. Але головне, що такі осередки й організації реально долучали дітей та молодь до фізичного виховання, здорового способу життя, і поволі впливали на поліпшення здоров'я молодого населення, популяризуючи заняття спортом.

Фізичний розвиток дітей і молоді наприкінці ХІХ ст. здійснювався головним чином у закладах освіти, але доволі малоефективно внаслідок непрофесійності викладачів, яких до того ж не вистачало, непристосованості шкільних приміщень, не приділення належної уваги очільниками закладів, оскільки довгий час заняття фізкультурою не були загальнообов'язковим складником змісту шкільної освіти (не рахуючи воєнізованих навчальних закладів). Таке становище турбувало громадськість, й у першу чергу лікарів, які фіксували незадовільний стан здоров'я дітей та молоді, особливо солдат-призовників. Лікарі разом із педагогами і громадськими діячами ініціювали громадські обговорення проблеми, створювали товариства та об'єднання зі сприяння розвитку різних видів фізичної активності.

Серед найбільш масових спортивних організацій, що створювалися на українських землях імперії у досліджуваній відтинок часу і залучали юнацтво, були сокільський рух, «потішні» роти, скаутський рух. Їх функціонування мало сприяти фізичному розвитку учнівської молоді, однак, у першу чергу, спрямовувалося на формуванні військових умінь й навички, що мало і негативний педагогічний контекст. До інших негативних тенденцій організації фізкультурно-спортивних осередків дітей і молоді слід віднести нетривалість роботи створюваних спортивних об'єднань (через організаційні і матеріальні труднощі, інертність громадськості), часто формальне, не зацікавлене ставлення керівництва навчальних закладів до проведення фізкультурно-масової роботи,

відсутність достатньої кількості фахівців-педагогів, які були б здатні організувати заняття на високому професійному рівні.

Безперечно, позитивними наслідками діяльності громадських спортивних товариств слід вважати організацію масового залучення молоді до фізичної культури, поширення ідей про здоровий спосіб життя і дозвілля, спортивні досягнення на всеросійському та світовому рівнях. Незважаючи на бюрократичні труднощі на шляху спортивного руху, відсутність належного державного фінансування, соціально-майновий, класовий характер відносин у суспільстві з кінця XIX ст. ідеї фізичного виховання, фізичної освіти і культури, здоров'язбереження почали набувати популярності й активізували появу нових громадських спортивних товариств, гуртків при навчальних закладах та промислових підприємствах, видання наукових, публіцистично-популярних і фахових видань, обмін досвідом, що сукупно позитивно впливало на вкорінення ідей про необхідність цілеспрямованого фізичного розвитку дітей і молоді, поширення занять спортом серед юнацтва та дорослих.

Зважаючи на низьку популярність серед сучасної молоді гімнастики, варто, враховуючи позитивний вітчизняний досвід кінця XIX – початку XX ст., відновити практику виступів гімнастичних груп як агітаторів і популяризаторів спорту.

У підсумку зазначимо, що мети, визначеної у дисертації, досягнуто, а окреслені завдання – розв'язано. Здійснене дослідження однак не вичерпує всієї проблематики, пов'язаної з ретроспективним висвітленням процесів фізичного виховання дітей і молоді на українських підросійських землях. Предметом окремої наукової роботи може бути порівняльний аналіз педагогічних ідей різних вітчизняних діячів про шляхи вдосконалення тілесного виховання молоді досліджуваної історичної доби, з'ясування впливу ідей В. Крамаренка, О. Анохіна на подальший розвиток фізкультурно-оздоровчої практики, її трансформації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Черпак Ю. В. Внесок вітчизняного громадсько-педагогічного руху в поширенні ідей фізичного виховання молоді (кінець XIX – початок XX ст.). *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 742–746.
2. Черпак Ю. В. Підготовка професійних кадрів у галузі фізичного виховання кінця XIX – початку XX століття. *Педагогічний альманах* : зб. наук. пр. Херсон, 2014. Вип. 22. С. 311–316.
3. Черпак Ю. В. Теоретичні погляди київських педагогів-просвітників на основі фізичного виховання учнівської молоді (кінець XIX – перше десятиліття XX ст.). *Імідж сучасного педагога* : Всеукр. наук.-практ. освітньо-популярний журн. Полтава, 2015. Вип. № 7 (156). С. 39–42.
4. Черпак Ю. В. Вітчизняні з'їзди з освіти як вияв консолідації педагогічної громадськості у розвитку фізичного виховання дітей та молоді (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник післядипломної освіти* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. В. Олійник ; Ун-т менеджменту освіти НАПН України. Київ, 2015. Вип. 14 (27). С. 176–187.
5. Черпак Ю. В. Історико-педагогічні аспекти розвитку вітчизняного фізичного виховання (остання чверть XIX – початок XX ст.). *Освітологічний дискурс*. 2015. Вип.

№ 4 (12). С. 249–261. URL: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/316/267#.VknkT9LhBko>.

6. Черпак Ю. В. Нормативне забезпечення фізичного виховання учнівської молоді в кінці XIX ст. *ScienceRise* : наук. журн. 2015. Вип. № 8/1 (13). С. 75–79.

7. Черпак Ю. В. Внесок лікаря-просвітника В. К. Крамаренка у розвиток ідей і практики тілесного виховання. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. – 2015. № III (29), Issue: 57. С. 55–58.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Черпак Ю. В. Внесок лікаря-просвітника О. К. Анохіна (1882-1920) у розвиток вітчизняного фізичного виховання. *Фізична культура і спорт у сучасному суспільстві: досвід, проблеми, рішення* : матер. Міжнар. наук.-практич. конф., 31 жовт. 2014 р. / за ред. В.О. Огнев'юка ; МОН України ; Київський університет імені Б. Грінченка. Київ : КУБГ, 2014. С. 69–79.

9. Черпак Ю. В. Діяльність спортивно-гімнастичних товариств як чинник фізичного виховання молоді на українських землях наприкінці XIX – початку XX ст. *Гуманітарний вісник / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ, 2015. Вип. 35. Дод. 2. Т. IV (16) : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». С. 397–404.

10. Черпак Ю. В. Внесок О.К. Анохіна та В.К. Крамаренка у розвиток фізичного виховання молоді в Києві (перше десятиліття XX ст.). *Фізична культура і спорт у сучасному суспільстві: досвід, проблеми, рішення* : матер. міжнар. наук.-практич. конф., 18-19 жовт. 2012 р. / редкол.: В.О. Огнев'юк, Л.Л. Хоружа, Н.М. Віннікова, Т.Г. Диба, Т.В. Нестерова. Київ, 2012. С. 46–56.

11. Черпак Ю. В. Ідеї П. Лесгафта про взаємообумовленість розвитку людини та її фізичної підготовки. *Innovations in education: ideas, projects, work experience* : зб. матеріалів дистанц. Міжнар. наук.-практич. конф. (13-15 травня 2013). Будапешт, 2013. С. 240–246.

12. Черпак Ю. В. Напрями діяльності громадських інституцій з розвитку фізичного виховання дітей і молоді на українських землях (кінець XIX ст. – 1917 р.). *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти* : зб. тез і анотованих матер. XIV Всеукр. історико-педагогічної наук.-практич. конф. Київ, 2014. С. 47–48.

13. Черпак Ю. В. Олександр Костянтинівич Анохін: сторінками біографії. *Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропология, психология* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Берштейна (16-17 вересня 2016 р.) : в 3 т. / за заг. ред. М. Б. Євтуха та В. М. Федорця ; Міністерство освіти і науки України, Національна академія наук України, Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти», Міжнародна академія екології і здоров'я, м. Вільнюс, Латвія, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. Вінниця : Планер, 2016. Т. 2. С. 74–78.

14. Черпак Ю. В. Педагогічна сутність фізкультурно-оздоровчих методик О. К. Анохіна. *Фізична культура і спорт у сучасному суспільстві: досвід, проблеми, рішення* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 20 листопада 2015 р. / за ред.

В. О. Огнев'юка ; МОН України ; Київський університет імені Б. Грінченка ; Київ, 2015. С. 79–88.

15. Черпак Ю. В. Петро Лесгафт як акме-особистість. *Акмеологія – наука XXI століття* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 30 трав. 2014 р., м. Київ. : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 250–257.

16. Черпак Ю. В. Упровадження ідей П. Лесгафта київськими громадсько-педагогічними подвижниками. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2012 рік* : зб. матеріалів звітної наук.-практич. конф. Інституту педагогіки НАПН України (Київ, 25 квітня 2013 р.). Київ, 2013. С. 67–68.

17. Черпак Ю. В. Проблеми шкільного фізичного виховання: виступ О.К. Анохіна на Київському педагогічному з'їзді 1916 р. *Фізичне виховання, спорт та здоров'я людини: досвід, проблеми, перспективи» (у циклі Анохінських читань)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17 березня 2017 р., м. Київ / за ред. В. О. Огнев'юка ; редкол.: Г.О. Лопатенко, Т.Г. Диба, О.В. Бісмак, В. В.Білецька та ін. ; МОН України, Київ. у-т імені Бориса Грінченка, Факультет здоров'я, фізичного виховання і спорту. Київ : Київ. у-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 261–266.

АНОТАЦІЇ

Черпак Ю. В. Вітчизняний громадсько-педагогічний рух за розвиток фізичного виховання дітей і молоді (остання чверть XIX – 1917 р.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2018.

У роботі комплексно висвітлено становлення й розвиток громадсько-педагогічного руху за фізичне виховання дітей та молоді на землях Наддніпрянської України в кінці XIX ст. – 1917 р. Обґрунтовано внесок П. Лесгафта у розроблення теорії та практики фізичного виховання дітей. Досліджено діяльність його послідовників, київських лікарів-просвітників В. Крамаренка та О. Анохіна, які сприяли поширенню ідей корисності фізичного виховання дітей і молоді, його введенню як обов'язкового навчального предмета до змісту шкільної освіти, створенню та діяльності перших масових спортивних товариств і клубів не лише у Києві, а й в інших містах України, проведенню масових заходів, запровадженню фахової підготовки вчителів гімнастики. Докладно розглянуто розроблені В. Крамаренком (комплекс силових і гімнастичних вправ) та О. Анохіним (психофізіологічні рухи) системи фізичного виховання, що ґрунтувалися на принципах фізіолого-анатомічної доцільності та природовідповідності.

Відображено діяльність спортивно-гімнастичних товариств і об'єднань, сокільських, скаутських осередків, які долучали до фізичного виховання дітей та молоді. Доведено, що громадсько-педагогічний рух був виявом місцевих, локальних ініціатив окремих свідомих, демократично налаштованих представників суспільства: лікарів, педагогів, меценатів, громадських, земських діячів.

Ключові слова: громадсько-педагогічний рух, фізичне виховання, фізична освіта, гімнастика, спорт, гігієна, гармонійний розвиток, спортивні товариства.

Черпак Ю. В. Отечественное общественно-педагогическое движение за развитие физического воспитания детей и молодёжи (последняя четверть XIX – 1917). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2018.

В работе комплексно освещены становление и развитие общественного педагогического движения за физическое воспитание детей и молодёжи на землях Украины в конце XIX в. – 1917 г. Обоснован вклад П. Лесгафта в разработку теории и практики физического воспитания детей. Исследована деятельность его последователей, киевских врачей-просветителей В. Крамаренко и А. Анохина, способствовавших распространению идей полезности физического воспитания детей и молодёжи, его введению как обязательного учебного предмета в содержание школьного образования, созданию и деятельности первых массовых спортивных обществ и клубов не только в Киеве, но и в других городах Украины, проведению массовых спортивных мероприятий. Подробно рассмотрены разработанные В. Крамаренко (комплекс силовых и гимнастических упражнений) и А. Анохиным (психофизиологические движения) системы физического воспитания, основанные на принципах физиолого-анатомической целесообразности и природосообразности.

Отражена деятельность спортивно-гимнастических обществ, сокольских и скаутских организаций, приобщавших к физическому воспитанию детей и молодёжь. Доказано, что общественно-педагогическое движение было проявлением местных, локальных инициатив отдельных сознательных, демократически настроенных представителей общества: врачей, педагогов, меценатов, общественных, земских деятелей.

Ключевые слова: общественно-педагогическое движение, физическое воспитание, физическое образование, гимнастика, спорт, гигиена, гармоничное развитие, спортивные общества.

Cherpak Yu.V. National social and pedagogical movement for the development of physical education of children and youth (last quarter of the XIX century – 1917). – As a manuscript.

The thesis research for the degree of a Candidate of pedagogical sciences in specialty 13.00.01 – General pedagogics and history of pedagogy. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2018.

The thesis analyzes the historiography of the research and distinguishes four periods according to the criterion of changing the methodological approaches of researchers to the study of relevant issues, which was motivated by the transformation of theoretic and ideological approaches to the coverage of historical events at one time or another.

The dissertation provides a comprehensive overview of the formation and development of the public-pedagogical movement for the physical education of children and young people in the lands of the Dnieper Ukraine at the end of the 19th cen. – 1917.

The work generalizes the contribution of P. Lesgaft to the development of the theory and practice of physical education of children as a theoretical basis for the deployment of a public-pedagogical movement for the physical education of children and young people in Ukraine. The thesis looked into the activities of his followers, Kiev doctors and educators

V. Kramarenko and O. Anokhin, who have contributed to the scientific substantiation of the physical education of children and young people usefulness, its introduction as a feasible educational subject to compulsory content of school education, and the importance of sport as an integral part of the harmonious development of each man; the formation and activities of the first mass sports societies and clubs not only in Kiev, but also in other cities of the Dnieper Ukraine; holding mass events; implementing professional training of gymnastics teachers. The work contains detailed analysis of V. Kramarenko's (a complex of strength and gymnastic exercises) and O. Anokhin's (psychophysiological movements) systems of physical education, based on the principles of physiological and anatomical expediency, national character and naturality.

The research characterizes the activity of professional courses-congresses during the research period, which helped to find solutions to the urgent problems of physical education of children and youth. It presents the panorama of the activity of sports and gymnastic societies and associations, Sokol and Scout centers, which were involved in the physical education of children and young people. The study proves that the public-pedagogical movement was the manifestation of local initiatives of certain conscious, democratically-minded representatives of the society – doctors, educators, patrons, community and territorial leaders, and encouraged the authorities to take action to improve the physical education of the younger generation.

The positive consequences of the activities of public sports societies should be considered the mass attraction of young people to physical culture, spreading ideas about a healthy lifestyle, leisure, sports achievements at the national and world levels. Despite the bureaucratic difficulties for the sports movement, the lack of proper public funding, social and property, class relations in society, since the end of the XIX century the ideas of physical education and culture, health protection are gaining popularity, activate the emergence of new public sports societies, clubs in educational institutions, industrial enterprises, the publication of scientific, popular and professional editions, best practices exchange, which positively influenced the rooting of ideas about the purposeful physical development of children and young people, the spread of sports among young people and adults.

The negative trends in organization of sports centers for children and youth include: the short duration of the created sports associations (due to organizational, financial difficulties, social inertia); often formal, not interested attitude of the management of educational institutions to sports and masswork; the lack of specialists – teachers who would be able to organize classes at a professional level.

Key words: public-pedagogical movement, physical training, physical education, gymnastics, sport, hygiene, harmonious development, sports societies.

Підписано до друку 05.09.2018 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 1,40. Тираж 104 пр. Зам. № 8-085.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.